

گزارش اسناد روایات سلیم در منابع نخستین شیعه*

کاظم استادی**

چکیده

درباره شخصیت سلیم بن قیس و اعتبار کتاب روایی او گفتگوهای متنوع و متعددی در منابع شیعی وجود دارد. روایات منسوب به سلیم بن قیس دو گونه است: ۱. احادیث اندک و غالباً کوتاه موجود در برخی منابع نخستین؛ ۲. احادیث هفتادگانه و اکثراً بلند موجود در نسخه‌های خطی منسوب به سلیم. مقاله پیش رو، ضمن گزارش اسناد سلیم بن قیس در کتب روایی متقدم، به این پرسش پاسخ می‌دهد که آیا روایات سلیم در منابع نخستین، دارای اسناد متعدد است یا خیر؟ این اسناد چگونه ارزیابی می‌شوند و چه نکته‌هایی می‌توان از آنها استخراج کرد؟ در نتیجه به دست آمده، روشن شد در مجموع ۲۶ اثر، روایات سلیم را نقل کرده‌اند و طُرُق سندی به او دارند که این اسناد با مجموع سندهای دارای افتادگی راوی یا تصحیف، حدود ۱۸ طریق هستند و همه آنها به جز سه سند که از طریق معمر بن راشد است، به ابان بن ابی‌عیاش ختم می‌شوند و همه اسناد ابان نیز به عمر بن اذینه منتهی می‌گردند. با توجه به اسناد سلیم در منابع نخستین، ظاهراً منبع اولیه این روایات، دو کتاب ابراهیم بن عمر و همام بن نافع از یمن بوده و اشکالات فراوانی بر اسناد سلیم قابل طرح است.

کلیدواژه‌ها: منابع تشیع، تاریخ تشیع، ابراهیم بن عمر یمانی، معمر بن راشد، عمر بن اذینه.

۱۱

حوزة
الکلام

سال سیزدهم / شماره ۲۵ / پاییز و زمستان ۱۴۰۱

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۰۱ - تاریخ تأیید: ۱۴۰۱/۱۲/۲۵.

** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران؛

(kazemostadi@gmail.com).

در باره وجود شخصیت سلیم بن قیس، اقوال مختلفی وجود دارد؛ برخی این نام را موهوم یا مستعار می‌دانند^۱ برخی این نام را با شخصیت‌های دیگری همانند سلیمان بن قیس یشکری یا قیس بن عباد^۲ تطبیق می‌کنند؛ یعنی چون ردّ پای مستقلی از وی در آثار رجالی و منابع وجود ندارد، معتقدند که به دلایلی، سلیم بن قیس، نام دیگر این شخصیت‌ها است. برخی نیز، سلیم بن قیس را شخصیتی واقعی و از اصحاب حضرت امیرالمؤمنین (علیه السلام) قلمداد نموده‌اند؛^۳ در هر صورت وجود شخصیت و وضعیت رجالی سلیم بن قیس، بسیار اختلافی و مناقشه‌آمیز است.^۴

در باره انتساب کتابی حدیثی به سلیم بن قیس، اختلاف نظر وجود دارد؛ برخی همانند ابن غضائری، تألیف کتاب منسوب به سلیم را ساخته ابان بن ابی‌عیاش دانسته‌اند^۵ و برخی نیز بدون ارائه دلایلی و فقط به اعتبار وجود احادیثی به نام سلیم، معتقد هستند که سلیم بن قیس کتاب حدیثی داشته است.^۶

از سوی دیگر، نسخه‌های کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم بن قیس، وضعیت بسیار پیچیده‌ای دارند؛ حدود هفت الی هشت مدل از نسخه‌های خطی، موجود یا قابل نشانه‌گذاری هستند که روایات آنها از حدود ۷ تا حدود ۴۸ حدیث، و مجموعاً حدود ۷۰ می‌باشند؛ که البته در این مدل نسخه‌های خطی، یک حدیث مشترک وجود ندارد.^۷

هر اثر روایی و حدیثی را، حداقل از پنج جنبه می‌توان مورد ارزیابی و تجزیه و تحلیل قرار داد: ۱. بررسی هویت تاریخی مؤلف و نویسنده؛ ۲. بررسی انتساب اثر به مؤلف؛ ۳. بررسی اسناد احادیث و روایات؛ ۴. بررسی تحریف و تصحیف آثار حدیثی؛ ۵. بررسی محتوای اثر. از آنجایی که روایات منسوب به سلیم بن قیس، به‌عنوان یک کتاب حدیثی متقدم مطرح است، ضروریست تمامی ابعادی

۱. به‌عنوان نمونه ر.ک: شرح نهج‌البلاغه، ج ۱۲، ص ۲۱۷؛ میراث مکتوب شیعه، ص ۱۲۰.

۲. به‌عنوان نمونه ر.ک: سلیم بن قیس در کتب سته، سراسر متن.

۳. ر.ک: کتاب سلیم بن قیس الیهاللی، مقدمه.

۴. ر.ک: اسرار آل محمد و سلیم بن قیس، صص ۱۷۳-۱۹۰.

۵. ر.ک: رجال ابن الغضائری، ص ۶۳ و ۱۹۳.

۶. ر.ک: کتاب سلیم بن قیس الیهاللی، مقدمه.

۷. ر.ک: معرفی نسخه‌های خطی سلیم، ۱۴۵-۱۸۸.

که اشاره شد، پیرامون این شخصیت و روایات او مورد پژوهش و بررسی قرار گیرند. نوشتار حاضر نیز، قرار است به بررسی یکی از عناوینی که مطرح نمودیم، یعنی بررسی اسناد سلیم بن قیس، بپردازد. ولی قبل از آن مناسب است توجه نماییم که روایات منسوب به سلیم بن قیس چه از نظر متن و موضوع روایات و چه از نظر اسناد یکسان نیستند؛ اگر به این مهم توجه نشود؛ به نظر می‌رسد که نتایج بررسی شخصیت سلیم و نیز بررسی کتاب وی و حواشی پیرامون زندگی او دچار انحراف بزرگی خواهد شد. بنابراین لازم است در بررسی اسناد سلیم بن قیس نیز به این مهم توجه داشته باشیم و به همین خاطر، اکنون مناسب است به صورت اجمال درباره تفاوت و انواع روایات سلیم، اطلاعاتی پیش روی خود قرار دهیم؛ که عبارت‌اند از:

یک. احادیث هفتادگانه و غالباً بلند کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم که شامل مطالبی همچون: ارتداد اصحاب پیامبر ﷺ، صحیفه ملعونه و ماجرای عقبه، تشریح بدعت‌های خلفا، احراق بیت فاطمی، ماجرا سقیفه بنی ساعده، کفر شیخین، معرفی امام مهدی عجل الله فرجه و اینکه از نسل نهم امام حسین ع است.^۱

دو. احادیث اندک و غالباً کوتاه موجود در برخی کتاب‌های حدیثی، تاریخی و کلامی منابع نخستین؛ که غالباً ارتباط چندانی با متن یا محتوای کتاب سلیم ندارند.^۲

بنابراین، مقاله پیش رو، تنها متکفل گزارش اسناد سلیم بن قیس در منابع نخستین می‌باشد و این سؤال را بررسی می‌نماید که آیا اسناد متعددی برای روایات سلیم در منابع نخستین، وجود دارد یا خیر؟ این اسناد چگونه هستند؛ و چه نکته‌هایی از آنها قابل استخراج است؟ و در ضمن اینها و به‌عنوان طرح موضوع برای تحقیقات بعدی، برخی اشکالات و ابهامات احتمالی پیرامون این اسناد را اجمالاً طرح نماید.

جدای از تحقیق جناب آقای محمدباقر انصاری (محقق کتاب سه جلدی سلیم)^۳ که بررسی مختصری پیرامون اسناد نسخ خطی سلیم انجام داده‌اند، بررسی کوتاهی نیز از اسناد کتاب سلیم بر اساس نسخه‌شناسی تحقیق انصاری، در فصل دوم پایان‌نامه ارشد جناب آقای رسول قلیچ، صورت

۱. ر.ک: کتاب سلیم بن قیس الهمالی، ج ۲، فهرست.

۲. ر.ک: درباره سلیم و کتاب او، ص ۴۰۰.

۳. ر.ک: کتاب سلیم بن قیس الهمالی، صص ۳۰۷ الی ۴۷۰. نیز: اسرار آل محمد، صص ۱۲۹-۱۳۴.

گرفته است.^۱

پس از این آثار، تحقیق مفصلی توسط فقیر، پیرامون اسناد نسخ خطی کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس (در طی دو مقاله) انجام شد؛ که عبارت‌اند از: ۱. گزارش شکلی اسناد نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم؛ ۲. اصالت سنجی و بررسی اسناد نسخه‌های خطی منسوب به سلیم بن قیس.

بنابراین، پیرامون «اسناد روایات سلیم در منابع نخستین» گزارش جامع و کامل به صورت مستقل انجام نشده است. به عبارت روشن‌تر، آنچه از اطلاعات رجالی و فهرستی پیرامون روایات سلیم در دست داریم، نشان از این بررسی‌ها نمی‌دهد؛ یا حداقل متن این بررسی‌ها اکنون موجود نیستند؛ و تنها اشاره‌های بسیار کوتاهی پیرامون اسناد سلیم و کتاب وی در دست است؛ که این اشارات، نمی‌تواند مبنای دقیق و کاملی پیرامون اظهار نظر کنونی، برای محققین عصر حاضر برای تجزیه و تحلیل اسناد روایات سلیم باشد. پس، با توجه به نبود گزارش کاملی پیرامون اسناد روایات سلیم در منابع متقدم، پژوهش حاضر، اولین اثر در این زمینه می‌باشد.

الف. مؤلفان و کتاب‌های حاوی روایات سلیم

برای گزارش تمامی اسناد روایات سلیم در منابع شیعه و سنی، هم از نرم‌افزارهای جستجوی حدیثی و هم جستجوی کامپیوتری در متن آثار و نیز استفاده از مراجع و فهرس کتب مختلف استفاده شد.

مؤلفان آثار دارای روایات سلیم

در آثار ۱۸ نفر از علما و نویسندگان، روایات و طرقی از سلیم بن قیس یافت شد که اسامی مؤلفین آثار به ترتیب تاریخ تقریبی زندگی عبارت‌اند از:

۱. حسین بن سعید اهوازی (م ۲۵۴ق) در کتاب الزهد؛
۲. ابوجعفر محمد بن حسن بن فروخ صَقَّار قُمِّی (م ۳۹۰ق) در بَصَائِرِ الدَّرَجَاتِ؛
۳. محمد بن جریر بن رستم طبری (ظ م ۳۰۰ق) در الْمُسْتَرَشَدُ فِي الْإِمَامَةِ؛
۴. محمد محمد بن سلیمان کوفی (م ۳۲۲ق) در مناقب الامام أمير المؤمنين عليه السلام؛
۵. محمد بن یعقوب کَلِیْنِی (م ۳۲۹ق) در اصول کافی؛

۱. ر.ک: بررسی دیدگاه عالمان شیعه درباره کتاب سلیم بن قیس با تأکید بر نقد دیدگاه‌های معاصر، صص ۲۸-۴۲.

۶. علی بن الحسین بن بابویه القمی (م ۳۲۹ ق) در الإمامة و التبصرة من الحيرة؛
۷. ابن بسطام (ظ م ۳۵۰ ق) در طب الائمة؛
۸. ابوالقاسم فرات بن ابراهیم بن فرات کوفی (ظ م ۳۵۲ ق) در تفسیر فرات کوفی؛
۹. محمد بن ابراهیم بن جعفر نعمانی (م ۳۶۰ ق) در الغیبه نعمانی؛
۱۰. محمد بن علی بن بابویه قمی (شیخ صدوق) (م ۳۸۱ ق) در کمال الدین و تمام النعمة و الخصال و علل الشرائع و معانی الأخبار و عیون أخبار الرضا علیه السلام؛
۱۱. علی بن محمد بن علی خزاز قمی رازی (ظ م ۴۰۰ ق) در کفایة الأثر فی النص علی الأئمة الإثنی عشر علیهم السلام؛
۱۲. محمد بن محمد بن نعمان (شیخ مفید) (م ۴۱۳ ق) در الاختصاص؛
۱۳. محمد بن احمد بن علی (ابن شاذان قمی) (م ۴۲۰ ق) در مائة منقبة؛
۱۴. محمد بن حسن بن علی بن حسن (شیخ طوسی) (م ۴۶۰ ق) در الامالی طوسی و الفهرست و التهذیب و الغیبة طوسی و إختیار معرفة الرجال؛
۱۵. حاکم حسکانی (م ۴۹۰ ق) در شواهد التنزیل؛
۱۶. موفق بن احمد خوارزمی (م ۵۶۸ ق) در مقتل الحسین خوارزمی؛
۱۷. سید بن طاووس (م ۶۶۴ ق) در الیقین؛
۱۸. سید شرف الدین استرآبادی (م ۹۶۵ ق) در تأویل الآیات. (استادی، ب، ۱۳۹۹ ش، فصل دوم).

از این عناوین برخی منسوب به اعلام ذکر شده هستند؛ و انتساب و تاریخ تألیف آنها محل اشکال است؛ همانند: المسترشد، اختصاص، مناقب. (استادی، ج، ۱۳۹۹ ش، فصل چهارم).

۲-۱. منابع متقدم دارای روایات سلیم

مجموعاً در ۲۶ اثر روایات و طرقی از سلیم بن قیس یافت شد؛ که اسامی این آثار به ترتیب الفبا عبارتند از: ۱. الاختصاص؛ ۲. إختیار معرفة الرجال؛ ۳. اصول کافی؛ ۴. الفهرست؛ ۵. المُستَرشدُ فی الإمامة؛ ۶. الامالی طوسی؛ ۷. بصائر الدرجات؛ ۸. تأویل الآیات؛ ۹. تفسیر فرات کوفی؛ ۱۰. التهذیب؛ ۱۱. الخصال؛ ۱۲. شواهد التنزیل؛ ۱۳. طب الائمة؛ ۱۴. علل الشرائع؛ ۱۵. عیون أخبار الرضا؛ ۱۶. الغیبة طوسی؛ ۱۷. الغیبه نعمانی؛ ۱۸. کتاب الزهد؛ ۱۹. کفایة الأثر فی النص علی الأئمة الإثنی عشر علیهم السلام؛ ۲۰. کمال الدین و تمام النعمة؛ ۲۱. لإمامة و التبصرة من الحيرة؛ ۲۲. مائة

مَنْقَبَةٌ؛ ۲۳. مَعَانِي الْأَخْبَارِ؛ ۲۴. مَقْتَلُ الْحُسَيْنِ خَوَارِزْمِي؛ ۲۵. مَنَاقِبِ الْإِمَامِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ؛ ۲۶. الْيَقِينُ بِإِخْتِصَاصِ مَوْلَانَا عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ بِإِمْرَةِ الْمُؤْمِنِينَ.

ب. اسناد و طرق سليم در منابع نخستین

اسناد و طرق منسوب به سليم بن قيس، با ترتيب تاريخ مؤلفان آثار، از اين قرارند (شماره انتهاي سند، شماره مطابق جدول است كه خواهد آمد):

۱. حسين بن سعيد اهوازی (م ۲۵۴ق)

کتاب الزهد (یک سند): «عثمان بن عيسى عن عمير بن اذينة عن سليمان بن قيس» (ظ سليم بن قيس) (شماره ردیف جدول: ۹).

۲. ابوجعفر محمد بن حسن بن فروخ صفار قمي (م ۳۹۰ق)

بصائر الدرجات الكبرى في فضائل آل محمد (سه سند):

- حدثنا احمد بن محمد عن الحسين بن سعيد عن حماد بن عيسى عن ابراهيم بن عمر اليماني عن سليم بن قيس الهلالي (شماره ردیف جدول: ۱۳).

- حدثنا محمد بن الحسين عن محمد بن اسلم عن ابن اذينة عن ابان عن سليم بن قيس (شماره ردیف جدول: ۳۸).

- حدثنا عبدالله عن ابراهيم بن محمد الثقفي قال اخبرنا اسماعيل بن يسار حدثني علي بن جعفر الحضرمي عن سليم الشامي (ظ سليم بن قيس) (شماره ردیف جدول: ۶۱).

۳. محمد بن جرير بن رستم طبري (ظ م ۳۰۰ق)

المُسْتَرَشَدُ فِي الْإِمَامَةِ (یک سند): «و هو ما رواه محمد بن عبدالله بن مهران، عن حماد بن عيسى، عن ابن اذينة، عن ابان بن ابي عياش عن سليم بن قيس الهلالي» (شماره ردیف جدول: ۲۷).

۴. محمد بن سليمان كوفي (م ۳۲۲ق)

مناقب الامام أمير المؤمنين علي بن ابي طالب عليه السلام (یک سند): «أبو أحمد قال: حدثنا عبيد قال: حدثنا محمد بن عمر بن أبي مسلم قال: حدثنا عبد القدوس بن إبراهيم بن مرداس قال: أخبرنا محمد بن عبد الرحمن [بن] اذينة عن ابان بن ابي عياش عن سليم بن قيس الهلالي» (شماره ردیف جدول: ۳۷).

۵. محمد بن یعقوب کلینی (م ۳۲۹ق)

اصول کافی (هشت اسناد):

- عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ خَالِدٍ، عَنْ عُثْمَانَ بْنِ عِيسَى، عَنْ عُمَرَ بْنِ أَدِيْنَةَ، عَنْ أَبَانَ بْنِ أَبِي عِيَّاشٍ، عَنْ سُلَيْمِ بْنِ قَيْسٍ (شماره ردیف جدول: ۱۰).
- علي بن إبراهيم، عن أبيه جميعا، عن حماد بن عيسى، عن عمر بن أدينة، عن أبان بن أبي عياش، عن سليم بن قيس (شماره ردیف جدول: ۲۲).
- عَلِيُّ بْنُ إِبرَاهِيمَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ حَمَّادِ بْنِ عِيسَى، عَنْ إِبرَاهِيمَ بْنِ عُمَرَ الْيَمَانِيِّ وَعُمَرَ بْنِ أَدِيْنَةَ، عَنْ أَبَانَ، عَنْ سُلَيْمِ بْنِ قَيْسٍ (شماره ردیف جدول: ۲۳).
- علي بن إبراهيم، عن أبيه، عن حماد بن عيسى، عن إبراهيم بن عمر اليماني، عن أبان بن أبي عياش، عن سليم بن قيس الهلالي (شماره ردیف جدول: ۲۴).
- عَلِيُّ بْنُ إِبرَاهِيمَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ حَمَّادِ بْنِ عِيسَى، عَنْ إِبرَاهِيمَ بْنِ عُمَرَ الْيَمَانِيِّ، عَنْ سُلَيْمِ بْنِ قَيْسِ الْهَلَالِيِّ (شماره ردیف جدول: ۲۵).
- علي بن إبراهيم، عن أبيه، عن حماد بن عيسى، عن إبراهيم بن عثمان، عن سليم بن قيس الهلالي (شماره ردیف جدول: ۲۶).
- عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ هَلَالٍ، عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ، عَنْ عُمَرَ بْنِ أَدِيْنَةَ، عَنْ أَبَانَ بْنِ أَبِي عِيَّاشٍ، عَنْ سُلَيْمِ بْنِ قَيْسٍ (شماره ردیف جدول: ۴۰).
- مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ عِيسَى، عَنْ حَمَّادِ بْنِ عِيسَى، عَنْ عُمَرَ بْنِ أَدِيْنَةَ، عَنْ أَبَانَ بْنِ أَبِي عِيَّاشٍ، عَنْ سُلَيْمِ بْنِ قَيْسِ الْهَلَالِيِّ (شماره ردیف جدول: ۴۲).

۶. علی بن الحسین بن بابویه القمی (صدوق اول) (م ۳۲۹ق)

لإمامة و التبصرة من الحيرة (سه اسناد):

- سعد بن عبدالله، وعبدالله بن جعفر الحميري، جميعا: عن محمد بن عيسى، ويعقوب بن يزيد وإبراهيم بن هاشم، جميعا: عن حماد بن عيسى، عن عمر بن أدينة، عن أبان بن أبي عياش، عن سليم بن قيس الهلالي (شماره ردیف جدول: ۱۸).
- سعد بن عبدالله، عن أحمد بن محمد بن عيسى، عن محمد بن أبي عمير، عن عمر بن أدينة، عن أبان بن أبي عياش، عن سليم بن قيس الهلالي (شماره ردیف جدول: ۴۴).
- سعد بن عبدالله قال: حدثنا يعقوب بن يزيد، عن حماد بن عيسى عن عبدالله بن مسكان، عن

أبان بن تغلب، عن سليمان بن قيس الهلالي (شماره رديف جدول: ٥٩).

٧. (منسوب به) ابن بسطام (ظ م ٣٥٠ق)

طب الاثمة (يك سند): «الخواتيمي قال حدثنا محمد بن علي الصيرفي قال حدثنا محمد بن اسلم عن الحسن ابن محمد الهاشمي عن ابان بن أبي عياش عن سليمان بن قيس الهلالي» (شماره رديف جدول: ٣٦).

٨. ابوالقاسم فرات بن ابراهيم بن فرات كوفي (ظ م ٣٥٢ق)

تفسير فرات كوفي (يك سند): «علي بن محمد الزهري قال حدثني القاسم بن إسماعيل الانباري قال حدثني حفص بن عاصم ونصر بن مزاحم وعبدالله بن المغيرة عن محمد بن مروان السدي قال حدثني أبان بن [أبي] عياش عن سليمان بن قيس» (شماره رديف جدول: ٥٢).

٩. محمد بن ابراهيم بن جعفر نعماني (م ٣٦٠ق)

الغيبه (چهار سند):

- ما رواه أحمد بن محمد بن سعيد ابن عقدة، ومحمد بن همام بن سهيل، و عبد العزيز وعبد الواحد ابنا عبدالله بن يونس الموصلي - عن رجالهم - عن عبد الرزاق ابن همام، عن معمر بن راشد عن أبان بن أبي عياش، عن سليمان بن قيس (شماره رديف جدول: ٢).

- هارون بن محمد قال: حدثني أحمد بن عبيدالله ابن جعفر بن المعلى الهمداني، قال: حدثني أبو الحسن عمرو بن جامع بن عمرو بن حرب الكندي، قال: حدثنا عبدالله بن المبارك شيخ لنا كوفي ثقة، قال: حدثنا عبد الرزاق بن همام شيخنا، عن معمر، عن أبان بن أبي عياش، عن سليمان بن قيس الهلالي (شماره رديف جدول: ٣).

- و ذكر أبان أنه سمعه أيضا عن عمر بن أبي سلمة قال معمر وذكر أبوهارون العبدي أنه سمعه أيضا عن عمر بن أبي سلمة، عن سليمان (شماره رديف جدول: ١).

- أخبرنا محمد بن يعقوب، قال: حدثنا علي بن إبراهيم بن هاشم، عن أبيه، عن ابن أبي عمير، عن ابن أذينة، عن أبان بن أبي عياش، عن سليمان بن قيس الهلالي (شماره رديف جدول: ٤١).

١٠. محمد بن علي بن بابويه قمي (شيخ صدوق) (م ٣٨١ق)

الف. كمال الدين و تمام النعمة (شش اسناد):

- محمد بن الحسن بن أحمد بن الوليد رضي الله عنه قال: حدثنا محمد بن الحسن الصفار، عن

- أحمد بن محمد بن عیسی، عن الحسين بن سعيد، عن حماد بن عیسی عن إبراهيم بن عمر الیمانی، عن سلیم بن قیس الہلالی (شماره ردیف جدول: ۱۴).
- محمد بن الحسن بن أحمد بن الولید رضي الله عنه قال: حدّثنا محمد بن الحسن الصقار، عن يعقوب بن يزيد، عن حماد بن عیسی، عن عمر بن أذينة، عن أبان بن أبي عیاش، عن إبراهيم بن عمر الیمانی، عن سلیم بن قیس الہلالی (شماره ردیف جدول: ۱۷).
- أبي؛ ومحمد بن الحسن رضي الله عنهما قالوا: حدّثنا سعد بن عبد الله؛ و عبد الله بن جعفر الحميري جميعاً، عن محمد بن عیسی؛ ويعقوب بن يزيد؛ وإبراهيم ابن هاشم جميعاً؛ عن حماد بن عیسی، عن عمر بن أذينة، عن أبان بن أبي عیاش، عن سلیم بن قیس الہلالی (شماره ردیف جدول: ۱۸).
- أبي؛ ومحمد بن الحسن رضي الله عنهما قالوا: حدّثنا سعد بن عبد الله قال: حدّثنا يعقوب بن يزيد، عن حماد بن عیسی، عن عمر بن أذينة، عن أبان بن أبي عیاش، عن سلیم بن قیس الہلالی (شماره ردیف جدول: ۱۹).
- أبي رضي الله عنه قال: حدّثنا سعد بن عبد الله، عن أحمد بن محمد بن - عیسی، عن محمد بن أبي عمير، عن عمر بن أذينة، عن أبان بن أبي عیاش، عن سلیم بن قیس الہلالی (شماره ردیف جدول: ۴۴).
- المظفر بن جعفر بن المظفر العلوي السمرقندي رضي الله عنه قال: حدّثنا جعفر بن محمد بن مسعود، عن أبيه قال: حدّثنا محمد بن نصر، عن الحسن بن موسى الخشاب قال: حدّثنا الحكم بن بهلول الأنصاري، عن إسماعيل ابن همّام، عن عمران بن قرة، عن أبي محمد المدني، عن ابن أذينة، عن أبان بن أبي عیاش قال: حدّثنا سلیم بن قیس الہلالی (شماره ردیف جدول: ۴۷).
- ب. الخصال (هشت اسناد):
- أبي رضي الله عنه قال: حدّثنا محمد بن يحيى العطار، عن أحمد بن محمد بن عیسی، عن أبيه، عن حماد بن عیسی، عن عمر بن أذينة، عن أبان بن أبي عیاش، عن سلیم بن قیس الہلالی (شماره ردیف جدول: ۱۶).
- أبي رضي الله عنه قال: حدّثنا سعد بن عبد الله، عن أحمد بن محمد بن عیسی، عن أبيه، عن حماد بن عیسی، عن عمر بن أذينة. عن أبان بن أبي عیاش عن سلیم بن قیس الہلالی

(شماره ردیف جدول: ١٦).

- محمد بن الحسن بن الوليد رضي الله عنه قال: حدثنا محمد بن الحسن الصفار، عن يعقوب بن يزيد، وإبراهيم بن هاشم جميعا، عن حماد بن عيسى، عن إبراهيم بن عمر اليماني، عن أبان بن أبي عياش، عن سليم بن قيس الهلالي (شماره ردیف جدول: ١٧).

- أبي رضي الله عنه قال: عمر بن أذينة، عن أبان بن أبي عياش، عن سليم بن قيس الهلالي (شماره ردیف جدول: ٢٠).

- أبي رضي الله عنه قال: حدثنا علي بن إبراهيم بن هاشم، عن أبيه، عن حماد بن عيسى، عن إبراهيم بن عمر اليماني، وعمر بن أذينة، عن أبان بن أبي عياش، عن سليم بن قيس الهلالي (شماره ردیف جدول: ٢١).

- أبي رضي الله عنه قال: حدثنا سعد بن عبدالله، عن أحمد بن محمد بن عيسى، عن محمد بن أبي عمير، عن عمر بن أذينة، عن أبان بن أبي عياش، عن سليم بن قيس الهلالي (شماره ردیف جدول: ٤٤).

- محمد بن علي ماجيلويه رضي الله عنه قال: حدثنا محمد بن يحيى العطار، عن محمد بن أحمد، عن أحمد بن محمد، عن العباس بن معروف، عن علي بن مهزيار، عن حكم بن بهلول، عن إسماعيل بن همام، عن عمر بن أذينة، عن أبان بن أبي عياش، عن سليم بن قيس الهلالي (شماره ردیف جدول: ٤٦).

- أبي رضي الله عنه قال: حدثنا سعد بن عبدالله بن أبي خلف قال: حدثني يعقوب بن يزيد، عن حماد بن عيسى، عن عبدالله بن مسكان، عن أبان بن تغلب، عن سليم بن قيس الهلالي (شماره ردیف جدول: ٥٩).

ج. عِلْلُ الشَّرَائِعِ (يك سند):

- مُحَمَّدُ بْنُ مُوسَى بْنِ الْمُتَوَكَّلِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ السَّعْدَابَادِيِّ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ حَمَادِ بْنِ عِيْسَى عَنْ ابْنِ أُذَيْنَةَ عَنْ أَبَانَ بْنِ أَبِي عِيَّاشٍ عَنْ سُلَيْمِ بْنِ قَيْسِ (شماره ردیف جدول: ٢٨).

د. مَعَانِي الْأَخْبَارِ (يك سند):

- محمد بن الحسن بن أحمد بن الوليد رضي الله عنه قال: حدثنا محمد بن الحسن الصفار، عن أحمد بن أبي عبدالله، عن محمد بن علي، عن محمد بن أسلم، عن الحسن بن محمد

الهاشمی، عن عمر بن أذينة، عن أبان بن أبي عياش، عن سليم بن قيس الهلالي (شماره رديف جدول: ۳۵).

هـ. عُيُونُ أَخْبَارِ الرِّضَا (يك سند):

- أبي رضى الله عنه قال: حدثنا سعد بن عبدالله بن أبي خلف قال: حدثنا يعقوب بن يزيد عن حماد بن عيسى عن عبدالله بن مسكان عن ابان بن خلف عن سليم بن قيس الهلالي (شماره رديف جدول: ۶۰).

۱۱. على بن محمد بن على خزاز قمى رازى (ظ م ۴۰۰ق)

كفاية الأثر في النص على الأئمة الإثني عشر عليه السلام (يك سند): «محمد بن علي رضي الله عنه، قال حدثني أبي رحمه الله، قال حدثنا سعيد بن عبدالله قال حدثنا يعقوب بن يزيد، عن حماد بن عثمان بن عيسى، عن عبدالله بن مسكان، عن أبان بن خلف، عن سليم بن قيس الهلالي» (شماره رديف جدول: ۶۰).

۱۲. (منسوبه) محمد بن محمد بن نعمان (شيخ مفيد) (م ۴۱۳ق)

الاختصاص (يك سند): «إبراهيم بن محمد الثقفي حدثني إسماعيل بن يسار قال: حدثني علي بن جعفر الحضرمي، عن سليم بن قيس الشامي» (شماره رديف جدول: ۶۱).

۱۳. محمد بن احمد بن على (ابن شاذان قمى) (م ۴۲۰ق)

مائة منقبة من مناقب امير المؤمنين و الأئمة من وُلده عليه السلام (يك سند): «أبو محمد الحسن بن علي بن عبدالله العلوي الطبري رحمه الله قال: حدثني أحمد [بن محمد] بن عبدالله، قال: حدثني جدي أحمد بن محمد، عن أبيه، قال: حدثني حماد بن عيسى، قال: حدثني عمر بن أذينة، قال: حدثني أبان بن أبي عياش، عن سليم بن قيس الهلالي» (شماره رديف جدول: ۱۵).

۱۴. محمد بن حسن بن على بن حسن (شيخ طوسى) (م ۴۶۰ق)

الف. الامالى (يك سند): «أخبرنا جماعة، عن أبي المفضل، قال: حدثني عبد الرزاق بن سليمان بن غالب الأزدي بارتاح، قال: حدثنا الفضل بن المفضل بن قيس بن رمانة الأشعري سنة أربع وخمسين ومائتين وفيها مات بالكوفة، قال: حدثنا حماد بن عيسى الغريق، قال: حدثني عمر بن أذينة، عن أبان بن أبي عياش، عن سليم بن قيس» (شماره رديف جدول: ۲۹).

ب. فهرست كُتُب الشيعَةِ و أصولهم و أسماء المصنِّفين (دو سند):

- أخبرنا به ابن أبي جيد، عن محمد بن الحسن بن الوليد، عن محمد بن أبي القاسم [القاسم]

- لملقب بماجيلويه، عن محمد بن علي الصيرفي، عن حماد بن عيسى وعثمان بن عيسى، عن أبان بن أبي عياش، عن سليم بن قيس الهلالي، يكنى أبا صادق (شماره رديف جدول: ٣٠).
- أخبرنا به ابن أبي جيد، عن محمد بن الحسن بن الوليد، عن محمد بن أبي القاسم [القاسم] لملقب بماجيلويه، عن محمد بن علي الصيرفي، عن حماد بن عيسى عن ابراهيم بن عمر اليماني، عن أبان بن أبي عياش، عن سليم بن قيس الهلالي (شماره رديف جدول: ٣١).
- ج. التهذيب (سه سند):
- الحسين بن سعيد عن حماد بن عيسى عن ابراهيم بن عمر عن ابان رفعه إلى سليم بن قيس الهلالي (شماره رديف جدول: ١١).
- الحسين بن سعيد عن حماد بن عيسى عن عمر بن أذينة عن ابان عن سليم بن قيس الهلالي (شماره رديف جدول: ١٢).
- علي بن الحسن بن فضال عن محمد بن إسماعيل الزعفراني عن حماد بن عيسى عن عمر بن أذينة عن ابان بن أبي عياش عن سليم بن قيس الهلالي (شماره رديف جدول: ٣٣).
- د. الغيبة (چهار اسناد):
- ابن أبي جيد، عن محمد بن الحسن بن الوليد، عن محمد بن أبي القاسم البرقي، عن محمد بن علي أبي سمينة الكوفي، عن حماد بن عيسى، عن ابراهيم بن عمر، عن أبان بن أبي عياش، عن سليم بن قيس الهلالي (شماره رديف جدول: ٣١).
- أحمد بن عبدون، عن ابن أبي الزبير القرشي، عن علي بن الحسن بن فضال، عن محمد بن عبدالله بن زرارة، عن رواه، عن عمرو بن شمر، عن جابر، عن أبي جعفر عليه السلام قال: هذه وصية أمير المؤمنين عليه السلام وهي نسخة كتاب سليم بن قيس الهلالي رفعها إلى أبان وقرأها عليه قال أبان: وقرأتها على علي بن الحسين عليه السلام فقال: صدق سليم رحمه الله قال سليم (شماره رديف جدول: ٣٤).
- جماعة، عن أبي المفضل الشيباني عن أبيه، عن محمد بن الحسين، عن محمد بن أبي عمير. وأخبرنا أيضا جماعة، عن عدة من أصحابنا، عن محمد بن يعقوب، عن محمد بن يحيى، عن أحمد بن محمد، عن ابن أبي عمير، عن عمر بن أذينة، عن أبان بن أبي عياش، عن سليم بن قيس (شماره رديف جدول: ٣٩).

- جماعة، عن عدة من أصحابنا، عن محمد بن يعقوب، عن محمد بن يحيى، عن أحمد بن محمد، عن ابن أبي عمير، عن عمر بن أذينة، عن أبان بن أبي عياش، عن سليم بن قيس (شماره رديف جدول: ٤٢).

٢٣

حوزة
الكتاب

گزارش اسناد روایات سلیم در منابع تخصصی شیعه

هـ. إختيار معرفة الرجال (رجال الكشي) (يك سند):

- محمد بن الحسن، قال: حدثنا الحسن بن علي بن كيسان، عن اسحاق بن ابراهيم، عن ابن اذينة عن أبان بن أبي عياش، عن سليم بن قيس الهلالي (شماره رديف جدول: ٤٨).

١٥. حاكم حسكاني (م ٤٩٠ق)

شواهد التنزيل لقواعد التفضيل (پنج سند):

- مُحَمَّدُ بْنُ مَسْعُودِ بْنِ مُحَمَّدٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ نَصِيرٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ مُوسَى الْخَشَّابُ قَالَ: حَدَّثَنَا الْحَكَمُ بْنُ بَهْلُولٍ الْأَنْصَارِيُّ عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ هَمَّامٍ عَنْ عِمْرَانَ بْنِ قُرَّةَ عَنْ أَبِي مُحَمَّدٍ الْمَدِينِيِّ، عَنْ ابْنِ أُذَيْنَةَ عَنْ أَبَانَ بْنِ أَبِي عِيَّاشٍ قَالَ: حَدَّثَنِي سُلَيْمُ بْنُ قَيْسِ الْهَلَالِيِّ (شماره رديف جدول: ٤٧).

- فُرَاتٌ قَالَ: حَدَّثَنِي أَحْمَدُ بْنُ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ مَرْوَانَ، حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ نَضْرٍ بْنِ الرَّبِيعِ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مَرْوَانَ، عَنْ أَبَانَ: عَنْ سُلَيْمِ بْنِ قَيْسِ الْعَامِرِيِّ (شماره رديف جدول: ٥٣).

- فُرَاتٌ بْنُ إِبْرَاهِيمَ الْكُوفِيِّ قَالَ: حَدَّثَنِي جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ هَاشِمٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا عَبَادَةُ بْنُ زِيَادٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو مَعْمَرٍ سَعِيدُ بْنُ خُنَيْمٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ خَالِدِ الصَّبِيِّ وَ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ شَرِيكِ الْعَامِرِيِّ عَنْ سُلَيْمِ بْنِ قَيْسِ (شماره رديف جدول: ٥٤).

- مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَحْمَدَ الصُّوفِيِّ قَالَ: أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ الْحَافِظُ قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ يَحْيَى بْنِ أَحْمَدَ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عُمَيْرٍ قَالَ: حَدَّثَنِي بِشْرُ بْنُ الْمُفَضَّلِ قَالَ: حَدَّثَنَا عَيْسَى بْنُ يَوْسُفَ، عَنْ أَبِي الْحَسَنِ عَلِيِّ بْنِ يَحْيَى، عَنْ أَبَانَ بْنِ أَبِي عِيَّاشٍ: عَنْ سُلَيْمِ بْنِ قَيْسِ (شماره رديف جدول: ٥٥).

- أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الشَّيْرَازِيُّ قَالَ: أَخْبَرَنَا أَبُو بَكْرٍ الْجَزْرَائِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو أَحْمَدَ الْبَصْرِيُّ قَالَ: حَدَّثَنِي أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عُمَرَ بْنِ يُونُسَ، قَالَ: حَدَّثَنِي بِشْرُ بْنُ الْمُفَضَّلِ النَّيْسَابُورِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا عَيْسَى بْنُ يَوْسُفَ الْهَمْدَانِيُّ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ عَلِيِّ بْنِ يَحْيَى قَالَ: حَدَّثَنِي أَبَانَ بْنُ أَبِي عِيَّاشٍ قَالَ: حَدَّثَنِي سُلَيْمُ بْنُ قَيْسِ الْهَلَالِيِّ (شماره رديف جدول: ٥٦).

١٦. موفق بن احمد خوارزمی (م ٥٦٨ق)

مَقْتَلُ الْحُسَيْنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ (مقتل خوارزمی) (یک سند): «ذكر ابن شاذان هذا، حدَّثنا أبو محمد الحسن بن عليّ العلوي الطبري، عن أحمد بن عبدالله، حدَّثني جدي أحمد بن محمد، عن أبيه، عن حماد بن عيسى، عن عمرو بن اذينة، حدَّثني أبان بن أبي عياش، عن سليم بن قيس الهلالي» (شماره ردیف جدول: ١٣).

١٧. سيد بن طاووس (م ٦٦٤ق)

اليَقِينِ بِاخْتِصَاصِ مَوْلَانَا عَلِيِّ عَلَيْهِ السَّلَامُ (یک سند): «أحمد بن موسى بن مردويه، روى في كتابه كتاب (المناقب) المشار إليه، أن عليا عليه السلام إمام المتقين وضلال من خالفه بعد سيد المسلمين ﷺ. رواه من أربع طرق في ترجمة ما ذكر عن النبي ﷺ أنه قال: علي إمام المتقين، نذكر منها طريقتين. قال: حدَّثني إسماعيل بن علي بن رزين الواسطي قال: حدَّثنا الهيثم بن عدي الطائي قال: حدَّثنا حماد بن عيسى، قال: حدَّثنا علي بن هاشم، قال: حدَّثني أبي هاشم بن البريد و ابن أذينة عن أبان بن تغلب عن مسلم» (شماره ردیف جدول: ٥٨).

١٨. سيد شرف الدين استرآبادی (م ٩٦٥ق)

- تأويل الآيات الظاهرة في فضائل العترة الطاهرة (پنج سند):
- محمد بن العباس (رحمه الله): حدَّثنا الحسين بن أحمد المالكي، عن محمد بن عيسى، عن محمد بن أبي عمير، عن عمر بن أذينة، عن أبان بن أبي عياش، عن سليم بن قيس الهلالي (شماره ردیف جدول: ٤٥).
 - محمد بن العباس (رحمه الله): حدَّثنا محمد بن القاسم عن حسين بن الحكم، عن حسين بن نصر، عن أبيه، عن أبان بن أبي عياش، عن سليم بن قيس (شماره ردیف جدول: ٤٩).
 - محمد بن العباس (رحمه الله): حدَّثنا محمد بن القاسم، عن عبيد بن كثير، عن حسين بن نصر بن مزاحم، عن أبيه، عن أبان بن أبي عياش، عن سليمان بن قيس الهلالي (شماره ردیف جدول: ٥٠).
 - محمد بن العباس (رحمه الله): حدَّثنا علي بن محمد الجعفي، عن أحمد بن القاسم الاكفاني، عن علي بن محمد بن مروان، عن أبيه، عن أبان بن أبي عياش عن سليم بن قيس (شماره ردیف جدول: ٥١).
 - سليمان بن سماعة، عن عبدالله بن القاسم، عن أبي الحسن الأزدي، عن أبان بن أبي عياش، عن سليم بن قيس (شماره ردیف جدول: ٥٧).

ج. جدول تطبیقی اسناد سلیم در منابع

برای تطبیق بهتر اسناد و کشف برخی از افتادگی‌ها، اشتباهات در درج نام یا طبقه، مناسب است تا کل این اسناد در جدولی زیر هم آماده و ملاحظه گردند. همچنین، در تنظیم این جدول، سعی بر آن شده است تا اسناد مشابه، نزدیک هم قرار گیرند تا بهتر بتوان آنها را بررسی و تجزیه و تحلیل نمود.

۲۵

گزارش اسناد روایات سلیم در منابع نخستین شیعه

همچنین، برای توجه بهتر و بیشتر، اسناد نسخ خطی منسوب به سلیم (چه اسناد نسبتاً اصیل محمد بن رجاء و حسن دینوری،^۱ و چه اسناد برساخته و تعویضی منسوب به شیخ طوسی^۲) در این جدول درج شده‌اند؛ تا برخی تطبیق‌ها و ملاحظات آسان‌تر صورت گیرد.

۱. ر.ک: گزارش شکلی اسناد نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، صص ۷۶-۹۵.

۲. ر.ک: بررسی انتساب سند کتاب سلیم به شیخ طوسی، صص ۱۵۰-۱۷۷.

د. نکته‌های قابل توجه پیرامون اسناد

وقتی همه اسناد منسوب به سلیم بن قیس را در کنار هم می‌چینیم، نکته‌های از جمع‌بندی این اسناد قابل ارایه است؛ که عبارت‌اند از:

۱. انحصار راویان اولیه

راویات و احادیث منسوب به سلیم، منحصر در چند راوی اولیه هستند؛ که نکته‌هایی پیرامون اسناد به نسبت این افراد به چشم می‌خورد:

۱/۱. وضعیت سلیم بن قیس

با توجه به اسناد جمع‌آوری شده، همه اسامی انتهایی به سلیم بن قیس ختم می‌شوند جز چند مورد:

یک. در یکی از اسناد کتاب الغیبة محمد بن ابراهیم نعمانی (م ۳۶۰ق)، «سلیم» تنها آمده است: و ذکر ابان أنه سمعه أيضا عن عمر بن أبي سلمة قال معمر وذكر أبوهارون العبدی أنه سمعه أيضا عن عمر بن أبي سلمة، عن سلیم (شماره ردیف جدول: ۱).

در این جا مشخص نیست که این سلیم، چه سلیمی است و آیا سلیم بن قیس می‌باشد یا خیر؟ به نظر می‌رسد که این سند، تنها سندی است که در آن شخص دیگری جز ابان بن ابی عیاش (جدای از موارد افتادگی نام ابان) روایتی را از سلیم نقل می‌کند. اما با توجه به داستان ابتدای نسخه‌های سنددار سلیم، در آنجایی که ابان شرح انتقال کتاب سلیم به خودش را توضیح می‌دهد؛ می‌گوید: «من از سلیم سؤال می‌کردم، و او به نقل از اهل بدر، برایم حدیث می‌گفت. از او احادیث زیادی به نقل از عمر بن ابی سلمه و به نقل از معاذ بن جبل و سلمان فارسی و علی بن ابی طالب رضی الله عنه و ابوذر و مقداد و عمار و براء بن عازب شنیدم» بنابراین، در سند بالا، نام سلیم و عمر بن ابی سلمه، جابه‌جا درج شده؛ و در واقع سلیم از او نقل حدیث نموده است.

دو. در دو سند، «سلیمان بن قیس» ذکر شده است؛ یکی در کتاب الزهد اثر حسین بن سعید اهوازی (م ۲۵۴ق): عثمان بن عیسی عن عمیر بن اذینة عن سلیمان بن قیس (شماره ردیف جدول: ۹). دیگری در تأویل الآیات اثر سید شرف‌الدین استرآبادی (م ۹۶۵ق): محمد بن العباس حدثنا محمد بن القاسم، عن عبید بن کثیر، عن حسین بن نصر بن مزاحم، عن أبیه، عن ابان بن أبی عیاش، عن سلیمان بن قیس الهلالي (شماره ردیف جدول: ۵۰).

سه. در یک سند از یقین اثر سید بن طاووس (م ۶۶۴ق)، «مسلم» درج شده است: «حدثني إسماعيل بن علي بن رزين الواسطي قال: حدثنا الهيثم بن عدي الطائي قال: حدثنا حماد بن عيسى، قال: حدثنا علي بن هاشم، قال: حدثني أبي هاشم بن البريد و ابن أذينة عن ابان بن تغلب عن مسلم» (شماره ردیف جدول: ۵۸).

چهار. در یکی از اسناد کتاب بصائر الدرجات اثر صفار قمي (م ۳۹۰ق) نیز، «سلیم شامی» آمده است: حدثنا عبدالله عن ابراهيم بن محمد الثقفي قال اخبرنا اسماعيل بن يسار حدثني علي بن جعفر الحضرمي عن سليم الشامي (شماره ردیف جدول: ۶۱). این سند و روایت، در کتاب الاختصاص نیز تکرار شده است.

۱/۲. وضعیت ابان بن ابی عیاش

با توجه به اسناد جمع‌آوری شده سلیم، اگر از طرقي که نام ابان بن ابی عیاش (به نسبت اسناد هم‌عرض خود) افتادگی یافته‌اند صرف‌نظر کنیم؛ همه اسناد سلیم بن قیس به ابان بن ابی عیاش ختم می‌شوند جز چند مورد که اسنادی مشوش هستند:

یک. شامل سه سند که در آنها «ابان بن تغلب» آمده است. سند یقین اثر سید بن طاووس (م ۶۶۴ق)، که در آن ابان بن تغلب عن مسلم نقل روایت می‌کند؛ و ذکر سند در وضعیت سلیم بیان شد. دو سند یکسان نیز در الإمامة و التبصرة اثر علی بن بابویه القمی (صدوق اول) (م ۳۲۹ق) و خصال اثر محمد بن علی بن بابویه قمی (صدوق دوم) (م ۳۸۱ق) این گونه آمده است: «قال حدثنا سعد بن عبدالله بن أبي خلف قال: حدثني يعقوب بن يزيد، عن حماد بن عيسى، عن عبدالله بن مسكان، عن أبان بن تغلب، عن سليم بن قيس الهلالي» (شماره ردیف جدول: ۵۹).

دو. یک سند نیز از «ابان بن خلف» در عيون أخبار الرضا شيخ صدوق و كفاية الاثر آمده است: «أبي رضى الله عنه قال: حدثنا سعد بن عبدالله بن أبي خلف قال: حدثنا يعقوب بن يزيد عن حماد بن عيسى عن عبدالله بن مسكان عن ابان بن خلف عن سليم بن قيس الهلالي» (شماره ردیف جدول: ۶۰).

سه. پیش‌تر گذشت که در یکی از اسناد کتاب الغيبة نعمانی آمده: «و ذكر أبان أنه سمعه أيضا عن عمر بن أبي سلمة قال معمر: وذكر أبوهارون العبدی أنه سمعه أيضا عن عمر بن أبي سلمة، عن سليم» (شماره ردیف جدول: ۱). در این سند، «عمر بن ابی سلمة عن سلیم» نقل روایت کرده که ظاهراً نام ابان از آن افتاده است؛ که اگر اصرار بر عدم افتادگی داشته باشیم، این تنها سندی است

که دیگری جز ابان، از سلیم نقل روایت نموده است: «أبوهارون العبدی عن عمر بن أبي سلمة عن سلیم».

چهار. در یکی از اسناد کتاب بصائر الدرجات اثر صفار قمی (م ۳۹۰ق) نیز، «علی بن جعفر الحضرمی عن سلیم الشامی» آمده است (شماره ردیف جدول: ۶۱)؛ که اسناد آن در وضعیت سلیم قبلاً گذشت. این سند و روایت آن در کتاب الاختصاص هم تکرار شده است. اگر سلیم شامی در این سند، همان سلیم بن قیس مورد نظر ما باشد، بنابراین جز ابان بن ابی عیاش، علی بن جعفر الحضرمی نیز از سلیم بن قیس نقل روایت نموده است.

۱/۳. وضعیت عمر بن اذینة

با توجه به اسناد جمع‌آوری شده از سلیم، اگر از طرقی که نام عمر بن اذینة (به نسبت اسناد هم عرض خود) افتادگی یافته‌اند، صرف‌نظر کنیم؛ همه اسناد سلیم بن قیس پس از ابان بن ابی عیاش، به «عمر بن اذینة» ختم می‌شوند؛ جز سه اسناد از چند روایت الغیبة نعمانی (م ح ۳۶۰ق) که از معمر بن راشد هستند:

الف. ما رواه أحمد بن محمد بن سعید ابن عقدة، ومحمد بن همام بن سهیل، و عبد العزيز وعبد الواحد ابنا عبد الله بن یونس الموصلي - عن رجالهم - عن عبد الرزاق ابن همام، عن معمر بن راشد عن أبان بن أبي عیاش، عن سلیم بن قیس (شماره ردیف جدول: ۲).

ب. هارون بن محمد قال: حدثني أحمد بن عبیدالله ابن جعفر بن المعلى الهمداني، قال: حدثني أبو الحسن عمرو بن جامع بن عمرو بن حرب الکندی، قال: حدثنا عبد الله بن المبارك شيخ لنا كوفي ثقة، قال: حدثنا عبد الرزاق بن همام شيخنا، عن معمر، عن أبان بن أبي عیاش، عن سلیم ابن قیس الهملائي (شماره ردیف جدول: ۳).

ج. و ذکر ابان أنه سمعه أيضا عن عمر بن أبي سلمة قال معمر وذكر أبوهارون العبدی أنه سمعه أيضا عن عمر بن أبي سلمة، عن سلیم (شماره ردیف جدول: ۱).

این چند روایت الغیبة، جزء اضافات و ملحقات این کتاب است؛ که به زودی پیرامون آن سخن خواهیم گفت.

۲. محدوده منبع اولیه انتشار

با توجه به اسناد سلیم، و جدای از در نظر گرفتن اسناد و طرق اندک عامه، به نظر می‌رسد که (جز در موارد اندک و استثنایی روایات) ظاهراً منبع اولیه روایات سلیم، دو کتاب هستند؛ یکی کتاب

ابراهیم بن عمر و دیگری کتاب همام بن نافع. به عبارت دیگر، روایات منسوب به سلیم چه از طریق عمر بن اذینه از ابان منتقل شده باشند و چه از معمر بن راشد از ابان، و چه اساساً مجعول بر او بیان اولیه باشند، از طریق دو کتاب ابراهیم و همام در دسترس طبقات بعدی و مؤلفان متأخر از آنها قرار گرفته‌اند.

اسناد غیر تعویضی در نسخه‌های خطی سنددار کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم نیز این مسئله را پشتیبانی می‌نماید^۱:

اسناد نسخ خطی سلیم					
ابان عن سلیم	معمر بن راشد (۱۵۳م)	ابراهیم بن عمر الیمانی (مجهول؟)	عبدالرزاق بن همام بن نافع الصنعانی (م) (۲۱۱)	-	حسن بن ابی یعقوب الدینوری (مجهول؟)
ابان عن سلیم	معمر بن راشد (۱۵۳م)	ایبه (همام بن نافع)	عبدالرزاق بن همام بن نافع الصنعانی (م) (۲۱۱)	ابراهیم بن عمر الیمانی (مجهول؟)	حسن بن ابی یعقوب الدینوری (مجهول؟)
ابان عن سلیم	معمر بن راشد (۱۵۳م)	ایبه (همام بن نافع)	عبدالرزاق بن همام بن نافع الصنعانی (م) (۲۱۱)	عبدالله بن عمر الیمانی (مجهول؟)	حسن بن ابی یعقوب الدینوری (مجهول؟)
ابان عن سلیم	معمر بن راشد (۱۵۳م)	ایبه (همام بن نافع)	عبدالرزاق بن همام بن نافع الصنعانی (م) (۲۱۱)	احمد بن المنذر بن احمد الصنعانی (مجه) ول؟)	محمد بن صبیح و عصمة بن ابی عصمة

هر چند که ممکن است، در واقعیت خارجی دو کتاب مطرح نباشد؛ و در واقع یک کتاب بوده است که به دو نام ترویج شده‌اند. در هر صورت، آنچه قوی به نظر می‌رسد، منشأ یمنی داشتن روایات

۱. ر.ک: گزارش شکلی اسناد نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، ص ۹۸.

منسوب به سلیم از محدودهٔ اواخر قرن دوم هجری است.

جغرافیای اولیه منشأ پخش احادیث

با توجه به جدول تمامی اسناد سلیم، و البته جدای از در نظر گرفتن اسناد اندک عامه، به نظر می‌رسد که مکان اولیه پخش روایات سلیم، منطقه و جغرافیای یمن بوده است؛ زیرا هم ابراهیم بن عمر و هم همام بن نافع، هر دو یمنی و صنعانی هستند.^۱

به عبارت دیگر، با توجه به اصلیت یمنی ابراهیم و نافع، و نیز اصلیت شامی راویان نهایی اسناد نسخه‌های خطی سنددار کنونی منسوب به سلیم، به نظر می‌رسد که نسخه روایات منسوب به سلیم از منطقه یمن به منطقه شامات نقل مکان کرده است؛ و همچنین در شام تکثیر و ظاهراً دچار اضافات و تنوع مدل‌های نسخ گشته است.

همچنین با توجه به تاریخ کتابت نسخه‌های خطی منسوب به سلیم که متأخر هستند^۲ و نیز اینکه روایات نسخه‌های کتاب‌های کنونی در منابع نخستین مورد استفاده مستقیم قرار نگرفته‌اند^۳، به نظر می‌رسد این نسخه‌های متنوع و متفاوت در دسترس و کنونی، در دورهٔ مجلسی، از منطقه شام به ایران منتقل شده باشند.

هـ. برخی اشکالات و ابهامات اسناد سلیم

برای اسناد سلیم در منابع نخستین، اشکالات فراوانی می‌توان مطرح نمود؛ برخی از آنها عبارت‌اند از:

۱. روایات سلیم خبر واحدند

جدای از خبر واحد بودن محتوی اخبار شخص سلیم در نسخه‌های خطی، که اکثر و غالب آنها از متفردات هستند^۴ و در منابع دیگر حدیثی یافت نمی‌شوند؛ احادیث موجود در منابع نخستین نیز، وضعیت چندان بهتری از احادیث نسخه‌های خطی ندارند.

۱. برای ابراهیم بن عمر ر.ک: الفهرست، ص ۹. نیز: رجال النجاشی، ج ۱، ص ۲۰. نیز: رجال الطوسی، ص ۳۳۱. برای همام بن نافع ر.ک: ابن حبان، مشاهیر علماء الأمصار، ص ۳۰۶.
۲. ر.ک: قدیمی‌ترین نسخه خطی و ترجمه فارسی کتاب منسوب به سلیم بن قیس، صص ۳۰۳-۳۳۰.
۳. ر.ک: نسبت منابع نخستین و سلیم، سراسرمتن.
۴. به‌عنوان نمونه ر.ک: بررسی دیدگاه عالمان شیعه دربارهٔ کتاب سلیم بن قیس با تأکید بر نقد دیدگاه‌های معاصر، ص ۶۸؛ نیز: کتاب سلیم (بازخوانی کهن‌ترین میراث مکتوب شیعه)، ص ۱۵۹.

در هر صورت از اینکه بگذریم، آنچه به وضوح در اسناد سلیم در منابع نخستین قابل مشاهده است، خبر واحد بودن این روایات از جهت ابان بن ابی عیاش است. جز چند سند مشوش و نیز برخی اسناد که نام ابان از آنها افتادگی دارد، همه اسناد سلیم خبر واحد از ابان هستند. بر فرضی که سند یک روایت یا چند روایت از غیر طریق ابان قابل تبیین باشد، به این معنی نیست که همه روایات سلیم بن قیس، طریق غیر ابان دارند؛ بلکه به این معنی که فقط همان یک روایت یا اندکی از روایات منسوب به سلیم، طریق شان خبر واحد از سلیم نیست و طریق غیر از ابان نیز دارند؛ تازه این در صورتی است که این اندک روایات، هم از طریق ابان و هم از طریق غیر ابان نقل شده باشند.

طبق این نکته مهم، تمام روایاتی که فقط از طریق ابان آمده‌اند، در واقع همه خبر واحد ابان از خبر واحد سلیم هستند؛ مضافاً به این که، حداقل طبق اسناد نسخ خطی، تمامی روایات سنددار نسخ خطی منسوب به سلیم، فقط از طریق ابان در دسترس ما قرار گرفته‌اند. در هر صورت، چون اخبار آحاد در غیر مسائل فقهی، در نظر عده‌ای از اندیشمندان بی‌اعتبارند^۱، مگر اینکه شواهد تاریخی مستقیمی، محتوای آنها را پشتیبانی نماید، این وضعیت اسناد سلیم، حائز اهمیت می‌گردد.

۲. افتادگی اسناد راویان

اگر به جدول تنظیمی اسناد سلیم با دقت توجه نماییم، برخی از اسناد «ارسال طویل» دارند؛ به این معنی که در چند طبقه خود یا از ابتدای اسناد و یا در میانه اسناد، افتادگی راویان دارند. همچنین، اگر نگوییم در تمامی اسناد، لااقل در بیشتر اسناد منسوب به سلیم بن قیس، ارسال صغیر در حد افتادگی یک راوی وجود دارد.

جدای از ارسال راویان در اسناد، تمامی روایات منسوب به سلیم، شامل ارسال نسخه‌ای نیز می‌باشند؛ به این معنی که نسخه خطی از منابع نخستین در محدوده زمانی تألیف این آثار وجود ندارد. به‌عنوان نمونه، قدیمی‌ترین نسخه خطی الغیبة منسوب به محمد نعمانی، مربوط به تاریخ ۵۷۷ قمری می‌باشد^۲، که این تاریخ تا تاریخ وفات نعمانی که حدود ۳۶۰ قمری بوده است، دوپست سال فاصله زمانی دارد، و در این میانه، نسخه و راوی‌ای که این روایات نعمانی را نقل نموده باشد، وجود

۱. به‌عنوان نمونه ر.ک: المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۴، ص ۱۳۳.

۲. ر.ک: معرفی و بررسی کهن‌ترین نسخه خطی الغیبة منسوب به نعمانی، ش ۷۵.

ندارد. بر همین اساس، روایات سلیم موجود در الغیبة نیز، شامل ارسال می‌گردند.

۳. مجهول بودن راویان

غالب راویان واسطه‌ای اسناد احادیث منسوب به سلیم، افراد مهمل، مجهول، ضعیف و نیز از غلات شیعه هستند. برخی از مجهولین ایشان عبارت‌اند از: ابواحمد البصری، ابوبکر الجرجرائی، ابی محمد مدنی، احمد بن الحسن، احمد بن المنذر بن احمد الصنعانی، احمد بن نصر بن الربیع، اسحاق بن ابراهیم بن عمر الیمانی، اسماعیل بن علی بن رزین الواسطی، حسن بن علی بن عبدالله العلوی الطبری، حسن بن محمد الهاشمی، حکم بن بهلول انصاری، سلیمان بن ساعه، عبدالقدوس بن مرداس، عبدالله بن المبارک، علی بن محمد الجعفی، علی بن محمد الزهری، علی بن محمد بن مروان [فیروزان]، عمران بن قزّه، عیسی بن یوسف، عیسی بن یوسف الهمدانی، القاسم بن اسماعیل الانباری، محمد بن القاسم الؤکفانی، محمد بن عبدالله بن احمد الصوفی، همام بن نافع.

البته برخی از این راویان، همانند همام بن نافع، نزد اهل سنت شناخته شده هستند و غالب رجالیون اهل سنت درباره وی توصیف دارند؛ به عنوان نمونه: ابن حبان در مشاهیر علماء الأمصار (ص ۳۰۶) نوشته است: «همام بن نافع مولی حمیر والد عبد الرزاق بن همام من خيار أهل اليمن وعبادهم حج ستین حجة وکان طاهر العبادة».

۴. تجدید نظر در انتساب برخی اسناد و روایات

جدای از افتادگی نام راویان و مجهول بودن وضعیت برخی از آنها که یا منشأ واقعی دارد و یا اینکه اساساً نام ایشان به اشتباه در اسناد سلیم درج شده‌اند؛ یک نکته مهم دیگر، یعنی تجدید نظر در انتساب برخی اسناد و روایات قابل طرح و بررسی است؛ که در این جا با ذکر یک مقدمه، به اشاره اجمالی پیرامون آن می‌پردازیم.

۴.۱. سهل انگاری در استنساخ نسخ خطی

با توجه به اینکه بسیاری از نسخه‌برداران اجیر بوده‌اند و دانش خاصی از متن کتاب‌ها نداشته‌اند، این وضعیت باعث شده که در موارد متعددی در نسخه‌نویسی حواشی و مستدرکات یک نسخه که از مؤلف نسخه نیست به داخل متن کتاب سرایت کرده است. یا مثلاً در نسخه‌هایی که افتادگی و پارگی ابتدای نسخه وجود داشته است و مؤلف کتاب نامشخص می‌نموده است؛ اولین نام یا راوی حدیث

موجود در نسخه به‌عنوان نویسنده و مؤلف کتاب درج یا مرسوم می‌شده است. بنابراین با توجه به وجود این معضل در برخی از نسخه‌ها و نیز امکان وقوعی آن برای تمامی آثار متقدم و نسخه‌های خطی لازم است که پژوهشگران به نگاه وسواس‌گونه‌تری با منابع متقدم روبه‌رو شوند. به این معنی که اصل را بر عدم اصالت منابع فرض کنند مگر اینکه عکس آن با پژوهش‌های دامنه‌داری اثبات شود. به‌عنوان نمونه انتساب برخی از روایات سلیم در کتاب الغیبة در مطلب بعد، مورد ارزیابی اجمالی قرار می‌گیرد.

۴/۲. وضعیت استثنای پنج روایت سلیم در الغیبة نعمانی

با بررسی کتاب‌های مربوط به قرن اول تا شش هجری قمری مشخص می‌شود که تعداد کمی احادیث به نقل از سلیم بن قیس در آثار کلامی تاریخی وجود دارد؛ که همگی به نقل از شخص عمر بن اذینة هستند؛ الا پنج روایت موجود در کتاب الغیبة نعمانی که این روایات به نقل از شخص معمر بن راشد می‌باشند.^۱ با توجه به این نکته، این ابهام و اشکال ایجاد می‌شود که: چرا تمامی اسناد کتاب‌های حدیثی اسنادشان از عمر بن اذینة است؛ اما اسناد پنج روایت کتاب الغیبة نعمانی از معمر بن راشد است؟

با توجه به این که: ۱. احادیث سلیم الغیبة در آثار قبل، معاصر و بعد از الغیبة نعمانی تا چند قرن وجود ندارد؛ و حتی این احادیث در آثار غیبت دیگران نیز بازتاب نیافته است؛ ۲. در کل آثار و منابع حدیثی و غیر حدیثی شیعه تا قرن دوازدهم، هیچ حدیثی از سلیم بن قیس به نقل از معمر بن راشد وجود ندارد؛ ۳. اسناد احادیث سلیم در الغیبة با اسناد احادیث سلیم در دیگر آثار قرون نخستین هماهنگ نیست؛ ۴. احادیث مرتبط دیگر از کتاب سلیم نیز در کتاب الغیبة استفاده نشده‌اند؛ به نظر می‌رسد که احتمالاً این پنج حدیث منقول از معمر در الغیبة نعمانی نونویس و غیر اصیل به نسبت مؤلف باشند.^۲

به این معنی که این روایات بعد از زمان نعمانی، توسط دیگران عمداً یا سهواً به متن کتاب الغیبة نعمانی اضافه شده باشند؛ مثلاً شخصی که مالک نسخه کتاب الغیبة بوده است، برخی احادیث کتاب‌های کنونی سلیم که مرتبط با موضوع باب چهارم الغیبه بوده و هم‌خوانی داشته است را، در

۱. ر.ک: الغیبة نعمانی، ص ۶۸ به بعد.

۲. ر.ک: روایات سلیم بن قیس در الغیبة نعمانی و بررسی وضعیت استثنای آن در میان روایات دیگر، سراسر متن.

حاشیه نسخه خطی کتاب الغیبة خود یادداشت نموده است؛ و این حاشیه‌نویسی وی، در نسخه‌برداری‌های بعدی توسط کاتبان دیگری به متن اصلی کتاب افزوده شده، و وجه تمایزی میان متن اصلی و متن حاشیه ایجاد نگشته است. البته شواهد مؤیدی نیز از نسخه‌های خطی الغیبة قابل بررسی است که گویای این مطلب است که، نسخه‌های خطی کتاب الغیبة کنونی، تماماً اصیل نیستند.^۱

نتیجه‌گیری

۱. در آثار ۱۸ نفر از مؤلفین و نویسندگان، و مجموعاً در ۲۶ اثر، روایات و طرقی از سلیم بن قیس یافت شد؛ که البته برخی از آثار منسوب به اعلام هستند؛ و انتساب یا تاریخ تألیف آنها محل ابهام و اشکال است.
۲. اسناد و طرق سلیم در منابع نخستین بررسی شده، حدود ۵۴ اسناد و طریق هستند؛ که اگر اسناد دارای افتادگی یا تصحیف و تحریف یافته را حذف و تجمیع نماییم، اسناد و طرق منسوب به سلیم به حدود یک سوم کاهش می‌یابند.
۳. وقتی همه اسناد منسوب به سلیم بن قیس را در کنار هم در جدولی بچینیم، نکته‌های از جمع‌بندی این اسناد قابل ارایه است: الف. همه اسامی انتهایی به سلیم بن قیس ختم می‌شوند جز چند مورد که تصحیف و تحریف یافته هستند. ب. اگر از طرقی که نام ابان بن ابی عیاش (به نسبت اسناد هم‌عرض خود) افتادگی یافته‌اند صرف‌نظر کنیم؛ همه اسناد سلیم بن قیس به ابان بن ابی عیاش ختم می‌شوند جز چند مورد که اسنادی مشوش دارند. ج. همچنین اگر از طرقی که نام عمر بن اذینة (به نسبت اسناد هم‌عرض خود) افتادگی یافته‌اند، صرف‌نظر کنیم؛ همه اسناد سلیم پس از ابان بن ابی عیاش، به «عمر بن اذینة» ختم می‌شوند؛ جز سه اسناد از چند روایت الغیبة نعمانی (م ح ۳۶۰ ق) که از معمر بن راشد هستند.
۴. با توجه به اسناد سلیم، و جدای از در نظر گرفتن اسناد و طرق اندک عامه، به نظر می‌رسد که (جز در موارد اندک و استثنایی روایات) ظاهراً منبع اولیه روایات سلیم، دو کتاب هستند؛ یکی کتاب ابراهیم بن عمر و دیگری کتاب همام بن نافع. همچنین، به نظر می‌رسد که مکان

۱. ر.ک: الغیبة نعمانی، ص ۱۱۶؛ معرفی و بررسی کهن‌ترین نسخه خطی الغیبة منسوب به نعمانی، ش ۷۵.

اولیه پخش روایات سلیم، منطقه و جغرافیای یمن و صنعا بوده است.

۵. برای اسناد سلیم در منابع نخستین، اشکالات فراوانی می‌توان مطرح نمود؛ همانند: الف. روایات سلیم، حداقل در دو طبقه خبر واحدند. ب. در برخی از اسناد منسوب به سلیم، «ارسال طویل»، و در بیشتر این اسناد، ارسال صغیر در حد افتادگی یک راوی وجود دارد؛ و جدای از آن، اسناد شامل ارسال نسخه‌ای نیز می‌باشند. ج. غالب راویان واسطه‌ای اسناد احادیث منسوب به سلیم، افراد مهمل، مجهول، ضعیف و نیز از غلات شیعه هستند.

۶. تجدید نظر در انتساب و اصالت برخی اسناد و روایات سلیم بن قیس، قابل طرح و بررسی است.

فهرست منابع

۱. الاختصاص، منسوب به محمد بن نعمان (شیخ مفید)، بیروت: دارالمفید، ۱۴۱۴ق.
۲. اختیار معرفة الرجال، محمد بن حسن طوسی، به کوشش: حسن مصطفوی، مشهد: مرکز تحقیقات و مطالعات، ۱۳۴۸ش.
۳. اسرار آل محمد و سلیم بن قیس، کاظم استادی، قم: بوستان کتاب، ۱۴۰۰ش.
۴. اسرار آل محمد علیهم السلام، سلیم بن قیس، قم: نشر دلیل ما، ۱۳۹۷ش.
۵. الامالی طوسی، محمد بن حسن طوسی، قم: دارالثقافة، ۱۴۱۴ق.
۶. الإمامة و التبصرة من الحيرة، علی بن حسین ابن بابویه (صدوق)، قم: مدرسة الإمام المهدي علیه السلام، ۱۳۶۳ش.
۷. بررسی دیدگاه عالمان شیعه درباره کتاب سلیم بن قیس با تأکید بر نقد دیدگاههای معاصر، رسول قلیچ، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه ادیان و مذاهب، دانشکده شیعه شناسی، تابستان ۱۳۹۰ش.
۸. بصائر الدرجات، محمد بن حسن صفار، تحقیق: میرزا حسن کوچه باغی، تهران: منشورات الأعلمی، ۱۳۶۲ش.
۹. تأویل الآيات الظاهرة فی فضائل العترة الطاهرة، شرف الدین استرآبادی، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۹ق.
۱۰. تفسیر فرات، فرات بن ابراهیم کوفی، تهران: وزارت ارشاد، ۱۴۱۰ق.
۱۱. تهذیب الاحکام، محمد بن حسن طوسی، به کوشش: حسن موسوی خراسان، تهران: بی نا، ۱۳۹۰ق.
۱۲. خصال، محمد بن علی ابن بابویه (صدوق)، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۶۲ش.
۱۳. درباره سلیم و کتاب او، کاظم استادی، قم: کتابخانه دارالحديث، ۱۳۹۹ش.
۱۴. رجال ابن الغضائری، احمد بن الحسین غضائری، به کوشش: حسینی جلالی، قم: دارالحديث، ۱۴۲۲ق.
۱۵. رجال طوسی، محمد بن حسن طوسی، به کوشش: محمدصادق بحر العلوم، نجف: بی نا، ۱۳۸۱ق.
۱۶. رجال نجاشی، ابوالعباس احمد بن علی نجاشی، به کوشش: زنجانی، قم: نشر اسلامی، ۱۴۰۷ق.

۱۷. روایات سلیم بن قیس در الغیبه نعمانی و بررسی وضعیت استثنای آن در میان روایات دیگر، کاظم استادی، (مخطوط)، قم: کتابخانه رضا استادی، ۱۴۰۰ ش.
۱۸. سلیم بن قیس در کتب سته، علی یحیی، مخطوط انگلیسی، قم: کتابخانه رضا استادی، ۱۳۹۷ ش.
۱۹. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، تحقیق: محمد أبو الفضل إبراهیم، قم: إسماعیلیان، بی تا.
۲۰. شواهد التنزیل لقواعد التفضیل، الحاکم الحسکانی، تهران: موسسه الطبع و النشر، بی تا.
۲۱. طب الائمه، سبور زیات نیشابوری، قم: شریف رضی، بی تا.
۲۲. علل الشراعی، محمد بن علی ابن بابویه (صدوق)، قم: مکتبه الداوری، بی تا.
۲۳. عیون اخبار الرضا، محمد بن علی ابن بابویه (صدوق)، نجف: المطبعة الحیدریه، ۱۳۹۰ ق.
۲۴. الغیبه طوسی، محمد بن حسن طوسی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۲۳ ق.
۲۵. الغیبه نعمانی، محمد بن ابراهیم نعمانی تهران: نشر صدوق، ۱۳۹۷ ق.
۲۶. الفهرست، به کوشش محمود رامیار، مشهد: بی تا، ۱۳۵۱ ش.
۲۷. الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، محقق: غفاری علی اکبر، تهران: دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۸۸ ق.
۲۸. کتاب الزهد، حسین بن سعید اهوازی، قم: المطبعة العلمیه، ۱۳۹۹ ق.
۲۹. کتاب سلیم (بازخوانی کهن ترین میراث مکتوب شیعه)، محمد سلطانی، قم: برگ فردوس، ۱۳۹۸ ش.
۳۰. کفایة الأثر، علی بن محمد خزاز رازی، قم: بیدار، ۱۴۰۱ ق.
۳۱. کمال الدین و تمام النعمه، محمد بن علی ابن بابویه (صدوق)، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۵ ق.
۳۲. کتاب سلیم بن قیس الهمالی، سلیم بن قیس، تحقیق سه جلدی محمدباقر انصاری، قم: الیهادی، ۱۴۱۵ ق.
۳۳. کمال الدین و تمام النعمه، محمد بن علی ابن بابویه (صدوق)، قم: چاپ غفاری، ۱۳۶۳ ش.
۳۴. گزارش شکلی اسناد نسخه های خطی کتاب های منسوب به سلیم، کاظم استادی، پایان نامه کارشناسی ارشد، قم: دانشگاه قرآن و حدیث، ۱۴۰۱ ش.
۳۵. مائة منقبة من مناقب أمير المؤمنين، محمد بن احمد ابن شاذان، قم: مدرسة الإمام المهدي (عج)، ۱۴۰۷ ق.
۳۶. المسترشد، منسوب به ابن رستم طبری، تهران: موسسه الثقافه الاسلامیه لکوشانبور، ۱۴۱۵ ق.
۳۷. مشاهیر علماء الأمصار وأعلام فقهاء الأقطار، محمد بن حبان، بیروت: دارالوفاء، ۱۴۱۱ ق.

۳۸. معانی الاخبار، محمد بن علی ابن بابویه (صدوق)، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۷۹ق.
۳۹. مقتل الحسين علیه السلام، موفق بن احمد خوارزمی، قم: انوار الهدی، ۱۴۲۳ق.
۴۰. مناقب الإمام أمير المؤمنين علیه السلام، محمد بن سلیمان کوفی، قم: مجمع إحياء الثقافة الإسلامية، ۱۴۲۳ق.
۴۱. میراث مکتوب شیعه، حسین مدرسی طباطبائی، ترجمه علی قرائی، قم: کتابخانه تاریخ ایران و اسلام، ۱۳۸۳ش.
۴۲. المیزان فی تفسیر القرآن، محمد حسین طباطبائی، قم: دفتر نشر اسلامی، ۱۴۱۷ق.
۴۳. نسبت منابع نخستین و سلیم، کاظم استادی، قم: کتابخانه دارالحدیث، ۱۳۹۹ش.
۴۴. الیقین باختصاص مولانا علی علیه السلام، علی بن موسی ابن طاووس، قم: دارالکتاب، ۱۴۱۳ق.

مقالات

۴۵. «بررسی انتساب سند کتاب سلیم به شیخ طوسی»، کاظم استادی، علوم حدیث، دوره ۲۶، شماره ۱ - شماره پیاپی ۹۹، صفحه ۱۵۰-۱۷۷، ۱۴۰۰ش.
۴۶. «قدیمی ترین نسخه خطی و ترجمه فارسی کتاب منسوب به سلیم بن قیس»، کاظم استادی، پژوهشنامه نسخه شناسی متون فارسی، دوره ۶، ش ۱۵، شهریور، ص ۳۰۳-۳۳۰، ۱۴۰۰ش.
۱. «معرفی نسخه های خطی سلیم، کاظم استادی»، میراث شهاب، قم، ش ۹۹، ص ۱۴۵-۱۸۸، ۱۳۹۹ش.
۲. «معرفی و بررسی کهن ترین نسخه خطی الغیبة منسوب به نعمانی»، کاظم استادی، انتظار موعود، ۲۱د، ش ۷۵، ۱۴۰۰ش.

